

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 15-19

УДК: 82-94 (575.2

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_3](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_3)

**КОКОН ХАНДЫГЫ XIX КК. 40-70-ЖЖ. (ТҮРКЕСТАН ЖЫЙНАГЫНЫН АЙРЫМ
МАТЕРИАЛДАРЫНДА)**

КОКАНДСКОЕ ХАНСТВА В 40-70-ГГ. XIX В. (ПО МАТЕРИАЛАМ ТУРКЕСТАНСКОГО
СБОРНИКА)

KOKAND KHANATE IN THE 40-70S. XIX CENTURY (BASED ON MATERIALS FROM THE
TURKESTAN COLLECTION)

Апышова Аида Кабыловна

Апышова Аида Кабыловна

Apyshova Aida Kabilovna

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

candidate of historical sciences, associate professor, Osh State University

aida280973@mail.ru

Салиева Эльмира Абдукаримовна

Салиева Эльмира Абдукаримовна

Salieva Elmira Abdukarimovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

КОКОН ХАНДЫГЫ XIX КК. 40-70-ЖЖ. (ТҮРКЕСТАН ЖЫЙНАГЫНЫН АЙРЫМ МАТЕРИАЛДАРЫНДА)

Аннотация

XIX кылымдын орто ченинде Россия империясы коңшусу – Кокон хандыгына кызыгуу көрсөтө баштаган. Кокон хандыгы менен соода алакасын түзүү үчүн орус саясий чөйрөлөрү бул мамлекеттин тарыхы жана андагы ички саясий абал тууралуу да маалыматтарды чогултууга жана жалпылоого үндөгөн. Макала «Түркстан жыйнагынын» материалдарынын негизинде 19-кылымдын 40-70-жылдарындагы Кокон хандыгындагы саясий күчтөрдүн тең салмактуулугун талдоого арналган.

Ачык сөздөр: Кокон хандыгы, Россия империясы, “Түркстан жыйнагы”

КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО В 40-70-ГГ. XIX В. (ПО МАТЕРИАЛАМ ТУРКЕСТАНСКОГО СБОРНИКА)

Аннотация

В середине XIX века Российская империя начала проявлять интерес к соседнему Кокондскому ханству. С целью установить торговых связей с Кокандским ханством побуждали российские политические круги к сбору и обобщению сведений как об истории этого государства так и внутривнутриполитической обстановке в нем. Статья посвящается анализу политического расклада сил в Кокандском ханстве в 40-е 70-е годы XIX века по материалам “Туркестанского сборника”

KOKAND KHANATE IN THE 40-70S. XIX CENTURY (BASED ON MATERIALS FROM THE TURKESTAN COLLECTION)

Abstract

In the mid XIX th century, the Russian Empire began to show interest in the neighboring Kokon Khanate. In order to establish trade relations with the Khanate of Kokand, Russian political circles were encouraged to collect and summarize information about both the history of this state and the internal political situation in it. The article is devoted to the analysis of the political balance of power in the Kokand Khanate in the 40s-70s of the 19th century based on materials from the “Turkestan Collection”

Ключевые слова: Кокандское ханство, Российская империя, “Туркестанский сборник”

Keywords: Kokand Khanate, Russian Empire, “Turkestan collection”

Киришүү

XIX кылымдын орто ченинде Россия империясы өзүнүн түштүк коңшусу – Кокон хандыгына өзгөчө кызыгуу көрсөтө баштаган. Ошол учурда Кокон менен соода алакасын түзүү зарылчылыгы, ошондой эле келечекте аны менен аскердик кагылышуулардын чыгуу ыктымалдыгы орус саясий чөйрөлөрүн бул мамлекеттин тарыхы жана андагы ички саясий абалы жөнүндө да маалыматтарды чогултууга жана жалпылоого түрткөн. Маалымат эки жол менен чогултулган. Биринчиден, маалымат дипломатиялык каналдар аркылуу келген. Мында хандыкка барган элчилердин отчеттору негизинен жашыруун болуп, сейрек жарыяланып турган. Экинчиден, маалымат саякатчылардан, окумуштуулардан, журналисттерден, соодагерлерден жана башка расмий эмес адамдардан келген.

Алардын саякат жазуулары жана эскерүүлөрү, эреже катары, басма сөздө басылып чыккан. Ошентип, XIX кылымдын 40-70-жылдары орус мезгилдүү басылмаларынын беттеринде Кокон хандыгынын тарыхынын жана турмушунун ар кыл жактарына чагылдырган материалдардын топтому топтолгон. Бул материалдардын көбү кийинчерээк көп томдук «Түркстан жыйнагына» жайгаштырылган. Орус мезгилдүү басма сөзүндө 1842-1876-жылдардагы Кокон хандыгындагы саясий күрөштү чагылдырууга чоң көңүл бурулган.

Белгилүү болгондой, дал ушул хандыктын жашоосунун акыркы мезгилинде саясий үстөмдүк үчүн түрдүү уруулардын ортосундагы күрөш кескин күчөгөн. Орус гезиттеринде бул күрөш өзүнүн укмуштуудай өзгөрүүсү чагылдырылган. Жыйнактын 75-томунда 1874-жылдын 28-сентябрындагы «Петербург ведомости» гезитинен алынган макала кездешет. Автор 1873-жылы Худаяр ханга каршы башталган көтөрүлүшкө байланыштуу хандыктын 1842-жылдан берки тарыхын ретроспективдүү түрдө чагылдырып, ошондой эле бул көтөрүлүштүн себептерин аныктоого жана мүмкүн болуучу кесепеттерин алдын ала айтууга аракет кылат. 40-жылдардын башында XIX Кокон хандыгы Бухара эмиринин бийлигине өткөнү белгилүү. Коконду Бухара зулумунан бошотууда кыргыздар менен кыпчактар активдүү роль ойноп, «акыркы жетекчилеринин бири, жигердүү жана эр жүрөк Мусулман-Кулдун жетекчилиги астында көтөрүлүшкө чыгышкандыгы айтылат. Мусулман-Кул 1842-ж. Кокондо Бухара губернатору Ибрагим Датхакты өлтүрүп, шаардан бухара аскерлерин кууп чыгып, Шерали ханды такка көтөргөн. Бухара эмири Насрулланын Коконду кайтаруу аракети ийгиликсиз аяктаган.

Макаланын автору жазгандай, эмир «Мусулман Кулдун күчү жана кайраты алдында чегинүүгө» аргасыз болгон. Бирок бийлик үчүн күрөш муну менен эле аяктаган жок. Кокон тактысына талапкер болгондордун бири Мурадбек үч жылдан кийин Бухара аскерлеринин жардамы жана отурукташкан дыйканчылык ак сөөктөрдүн жигердүү колдоосу менен Коконду басып алып, Шералыны өлтүрүп, өзүн хан деп жарыялаган. Бирок Мурат хандын бийликте калышы көпкө созулган жок: жети күндөн кийин ошол кезде Ошто болгон Мусулман-Кул кыпчактары менен Коконго кайтып келип, Мурад ханды өлтүрүп, Шерали хандын уулу Худаярды такка отургузат. «Кийин, — деп жазат автор, - Мусулман-Кул хан менен тууган болуп, кызын ага үйлөнтүп, сегиз жыл бою аны көчмөн калкка зордук-зомбулуктан, эзүүдөн тыйып, жигердүү жана маанилүү шериктеш болуп, жалпысынан кыраакылык менен башкарган. Худаяр хан анын тушунда Бул эл башчысынын өлүмү жана Худаяр хандын чыккынчылыгы көчмөн калкка терең таасир калтырып, мусулмандардын адилеттүү жана акылдуу Мусулман-Кулдун башкаруусунун таасири астында унчукпай баштаган Кокон бийлигине болгон жек көрүү сезимин кайрадан күчөткөн.»

Макалада Кокон хандыгында Бухара аскерлери борбордон куулгандан тартып Мусулман-Кул жазаланганга чейин болгон окуялардын жалпы схемасы туура берилген. Ошондой эле автор Кокон хандыгын Бухара эмиринин бийлигинен бошотууда негизги ролду ойногон Мусулман-Кулга жана анын уруусу – кыпчактарга сый-урмат көрсөткөнүн белгилей кетүү керек. Ошол эле учурда ал Мусулман-Кулдун инсандыгын идеалдаштырып, аны “эл көсөмү” деп атайт [6] Сөз болуп жаткан макаланын автору Кокон хандыгында бийлик үчүн күрөштүн этникалык мааниге ээ болгондугун туура белгилеген. Чынында эле, хандыктын пайда болушунун эң башынан эле бул жерде

отурукташкан дыйканчылык менен көчмөн дворяндардын ортосунда саясий гегемония үчүн күрөш башталган.

Отурукташкан дыйканчылык ак сөөктөрү негизинен сарттарды, б.а. Өзбектер менен тажиктер, көчмөндөр – кыпчактар, кийинчерээк кыргыздар да кошулган. Алгачкы Кокон хандарынын бири Абдулкаримдин тушунда да козголоңчу кыпчактар анын ордуна Сайфиджан-Тураны хан коюуга аракет кылышкан, бирок акыры көтөрүлүш басылып, кыпчактардын массалык кырылышына алып келген. Ошентип, “Тарихи Туркистон” (“Түркстан тарыхы”) китебинин автору “Кокон хандары өз алдынча бийлик жүргүзө алышкан эмес, алардын эрки кыргыздар сыяктуу талаада өскөн көчмөн элдердин колунда болгон. ал эми анын ордуна ханды кээде өлтүргөн кыпчактар, анын кичүү уулун чоңойтуп, же агасын өлтүрүп, инисин чоңойтуп, хандар алардын колдорунада оюнчук болуп калган...” [1]. Бийлик үчүн болгон бул өз ара күрөштө атаандаштар көп учурда жеңишке жетишип турушкан. Худаяр хан такты үч жолу эң жакын туугандарына – бир тууганы Малла Ханга, анын уулу Султан Саид-ханга жана акырында өз уулу Насриддин ханга берүүгө аргасыз болгон. Бул Кокон хандыгында бийлик үчүн күрөш айыгышкан жана элдешкис болгонунан кабар берет.

«Түркстан жыйнагындагы» аталган макаланын автору Пулат хандын жетекчилиги астында башталган көтөрүлүштүн жагдайын жана себептерин жалпысынан туура аныктайт. Ал 1853-жылдагы окуялардан кийин деп жазат. «Худаяр хан элдик кыжырданууну жумшартуу үчүн эч кандай каалоо көрсөтпөстөн, көчмөндөрдүн каарын эң катаал деспотизм менен тутантууга шашкан. Мыйзамсыз оор талап кайра административдик системага айланган. Ал эми көчмөндөр гана эзилип тим болбостон, хан отурукташкан калкка да өзүнүн деспоттук жагын көрсөтүп, ал толук эрки менен базар дүкөндөрүнө салык салган. Алардын катарына бардык мүлктөрдөн, атүгүл күйүүчү май үчүн чогултулган тикенектерден азык-түлүк менен камсыз кылуу үчүн өтө чоң салыктарды белгилөөгө болот. Отурукташкан калк жана көчмөн калк хандын деспотизмининен нааразычылыктар үчүн ырайымсыз жазалоо жана куугунтуктоого туш болуп турушкан. Бирок айрым учурда көчмөн калк күч-кубаттуураак болгондуктан, кээде эзүүгө туруштук бере албай, тынымсыз көтөрүлүшкө чыгып, алар басылган. жана кандуу жаза алып турушкан.

Худаяр хан баш көтөргөн кыргыздар менен кыпчактарды сотсуз, жүздөп гана эмес, миңдеп кырууну буйругандыктан, ал Коконду өлүм жазасына тартуучу жайга айландырган деп айтсак болот.

Россия хандыктын аймагынын бир бөлүгүн басып алгандан кийин да 1868-жылдагы орус-кокон келишими түзүлгөн. «Худаяр хан башкаруудагы ырайымсыздыгын жөн эле басаңдаткан жок», - деп айтылат макалада, тескерисинче, ал нукура чыгыштын айлакердигинен, орустар менен дос коңшу катары жаңы абалын өзүнүн деспоттук максаттары үчүн пайдаланган.

Андан ары автор 1873-жылы көчмөндөрдүн көтөрүлүшүнө түрткү болгон айрым жагдайларга токтолот. Ал мындай деп жазат: «Дайыма адилетсиздиктен жана ырайымсыздыктан чарчаган кыргыздар өткөн жылы Худаяр ханга каршы өтө чоң массалык түрдө көтөрүлүштү [1].

«Түркстан жыйнагына» кирген материалдар көтөрүлүш Кокон хандыгында бийлик үчүн күрөшкө жаңы дем бергендигин айгинелейт. Элдин каары толкунунда такты басып алуу аракетинде хандын үй-бүлөсүнөн чыккан шылуундар өздөрүнүн демилгеси менен же көтөрүлүштүн айрым жетекчилеринин колдоосу менен тактыга доомат кыла башташкан. Ошентип, көтөрүлүштүн күчөгөн мезгилинде хандыктын түштүк чектеринде нааразычылыктар өтө көп болгон.

Ошентип, Кокон хандыгында бийлик үчүн узакка созулган күрөш акыры бул мамлекеттин жоюлуп, анын аймагынын Россия империясынын карамагына өтүшү менен аяктаган.

Жыйынтыктап айтканда, Кокон хандыгын орус аскерлеринин басып алуусунун бирден бир себеби бийлик үчүн болгон өз ара күрөш, ар кандай уруулардын ортосундагы, ошондой эле хандыктын, калктын арасында алардын этникалык кагылышуулары экенин белгилегим келет.

Тактыга талапкерлердин көбү бийлик үчүн күрөштө этникалык факторду колдонууга умтулушкан, бул Кокон коомунун ыдырашына жана алсызданышына алып келген жана акырында хандыкты толук басып алууну көздөгөн тышкы күчтөрдүн колуна өтүп кеткен.

Орто Азия элдеринин ата-бабалары бириккендигин, бизди улуу тарыхыбыз бириктиргендигин дайыма айтып келебиз, Совет бийлиги орногондон кийин Түркстан бир нече мамлекетке бөлүнүп кеткесе да бизди бириктирген нерсе бар Ал элдерибизди бириктирип турган факторлордун бири – биздин ТАРЫХ демекчимин.

Адабияттар

1. История Узбекистана Том 3. Ташкент, 1993.
2. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань. 1886.
3. Троицкая А.Л. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. По документам архива кокандских ханов., Москва., 1969
4. М.В. Межов. Туркестанский сборник .Том 75, 1910г.
5. М.В. Межов. Туркестанский сборник .Том 6, 1910г.
6. Проишествия в Кокандском ханстве // Туркестанский сборник. Т.148.
7. Касымов А.Г. “Туркестанский сборник” // Советская библиография. Москва., 1959. - №5.
8. Алымбаев, Ж. Б. Санитарно-гигиеническая и эпидемиологическая ситуация в городах Туркестана (во второй половине XIX и начала XX вв.) / Ж. Б. Алымбаев, А. Гүлназ // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – № 1-3. – С. 22-26. – EDN XCKMQW.